Vederea luminii dumnezeiești potrivit scrierilor Avvei Evagrie Ponticul

Agapie CORBU

Abstract: *In his study, the author is analysing the principals Evagrius Ponticus texts, in which this philocalical author speaks about the vision of the divine light. The analyse reveals the gradation in the divine light's vision, the ontological distinction between the own light mind's contemplation and the vision of the light of the Holy Trinity, standing out the christological character of this mystical experience, as well as the influence of the contemplative progressed monks over the Church.*

Născut în anul 345 în localitatea Ibora Pontului, a cărei așezare în vecinătatea Neocezareei, Anissei¹ și a Cezareei a constituit un fericit mănunchi de factori determinanți pentru o devenire strălucită, Evagrie Ponticul și-a făcut studiile cel mai probabil la Neocezarea, urmând ciclul „enciclic”, specific vremii. Neocezarea era un important centru cultural al vremii, unde au predat retorica Sfinții Vasile, Grigorie de Nyssa și Grigorie Teologul, iar Annisa era tocmai locul unde se retrăsese de prin anul 358 Sfântul Vasile, pentru a duce acea viață

¹ Forma „Annisa” pentru care optăm a fost stabilită definitiv de P. Maraval în *Introducerea la Viața Sfintei Macrina* (SC 178, Paris, 1971, pp. 38-40), versus forma greșită „Anesi” folosită în majoritatea lucrărilor în românește.

monahală la care-l tot invita și-l tot aștepta pe prietenul său, Sfântul Grigorie Teologul².

În afara studiilor enciclice, care cuprindeau filosofia, gramatica, retorica, muzica, astronomia, matematica și geometria, pronia i-a hărăzit lui Evagrie, încă de timpuriu, prin vecinătatea ilustră de care am amintit, una din acele întâlniri admirabile care marchează pentru veșnicie destinul unui om. Este vorba de un început de ucenicie pe lângă Sfântul Grigorie Teologul care, într-o epistolă din anul 369, adresată tatălui discipolului său, horepiscop în Ibora, pe nume tot Evagrie³, laudă râvna și progresele elevului său, arătându-se bucuros că a reușit în cursul lecțiilor să-i insufle tânărului Evagrie „frica de Dumnezeu și convingerea de a disprețui lucrurile lumii prezente”⁴. Acestei ucenicii i se va adăuga o alta, la fel de ilustră, pe lângă Sfântul Vasile cel Mare, din ale cărui mâini Evagrie va primi tunderea de citeț, și cu a cărei comunitate monastică din Cezareea Capadociei a avut anumite legături, insuficient de limpezi încă.

Cert este că Evagrie, în 379, la moartea Sfântului Vasile, fără a fi primit tunderea monahală în obștea acestuia, pleacă la Constantinopol, unde se găsea, ca arhiepiscop al puținilor ortodocși din capitală, Sfântul Grigorie Teologul. Aici, la Constantinopol, își desăvârșește ucenicia începută odinioară pe lângă Marele Cuvântător de Dumnezeu, pe care îl ajută totodată la redactarea unora din vestitele sale *Cuvântări teologice*⁵, deprinzând de la Grigorie, un maestru al cuvântului, și grija în alegerea cuvintelor potrivite pentru a exprima

² Sfântul Vasile cel Mare, *Ep* 14, *PG* 32, 276 B-277 C, trad. rom. Pr. Prof. Dr. Constantin Cornițescu și Pr. Prof. Dr. Teodor Bodogae, *PSB* 12, EIBMBOR, București, 1988, pp. 146-148; Sfântul Grigorie Teologul, *Ep* 4, 5, 6, *PG* 37, 24C- 32B.

³ Paladie, *Istoria lausiacă* (prescurtat în continuare *HL*) 38, trad. rom. Pr. Prof. Dr. Dumitru Stăniloae, EIBMBOR, București, 1993, p. 84.

⁴ Sfântul Grigorie Teologul, *Ep* 3, *PG* 37, 24B, unde se adresează tatălui lui Evagrie cu cuvintele τῆς σῆς τιμῆς – „prea onorate”, formulă de adresare către un înalt oficial imperial, dar, odată cu încheierea epocii martirice, adoptată și pentru adresarea la un episcop (Lampe, p. 1394).

⁵ Cf. Antoine Guillaumont, *Un philosophe au désert – Évagre le Pontique*, Librairie philosophique J.Vrin, Paris, 2009, p. 36.

precis, nuanțat și suplu ideile teologice. Tot aici, în Capitală, primește hirotonia întru diacon de la același ierarh și sfânt⁶.

După plecarea din Constantinopol, în anul 382, a Sfântului Grigorie, Evagrie rămâne singur în Capitală, unde este implicat într-o aventură amoroasă, din care scapă doar fugind în Palestina. Aici o întâlnește pe Cuvioasa Melania cea Bătrână și, îndrumat de ea, urmează calea monahală, fiind călugărit la Paștile anului 383 de către Rufin, în mănăstirea de pe Muntele Măslinilor⁷. Îndată după aceasta, la sfatul Melaniei, pleacă în Egipt, trăind vreme de doi ani în Nitria, mutându-se apoi în Kellia, unde a viețuit până la cuvioasa adormire din 6 ianuarie 399. În relativ scurtul răstimp al viețuirii sale în Egipt, Evagrie a alcătuit o seamă de scrieri care au înrâurit structural, teologic și terminologic întreaga teologie și literatură filocalică de după el.

Între numeroasele teme fundamentale, legate indisolubil de spiritualitatea răsăriteană, abordate într-un mod hotărâtor pentru viitoarele scrieri filocalice, este și cea a vederii luminii dumnezeiești. În întregul operei sale, Avva Evagrie face suficiente referiri la acest aspect al vieții duhovnicești, pentru a putea contura, prin sinteza rezultatelor analizei acestor texte, o adevărată teologie a vederii lui Dumnezeu, bine articulată cu ansamblul dogmatic, ascetic și mistic răsăritean. Dovada cea mai concludentă a acestui fapt, prea puțin cunoscut față de importanța sa fundamentală, o constituie utilizarea acestor texte evagriene de către autori filocalici ulteriori, printre care Sfântul Diadoh, Sfântul Isihie Prezbiterul, Sfântul Maxim Mărturisitorul, Sfântul Simeon Noul Teolog, Sfinții Calist și Ignatie Xanthopulos, Sfântul Grigorie Sinaitul și Sfântul Grigorie Palama.

Dar cum Avva Evagrie nu abordează tema vederii luminii dumnezeiești într-o lucrare anume, în felul Sfântului Grigorie Palama, nici nu o cercetează metodic sau sistematic, propun cititorului, în cele

⁶ Paladie, *HL* 38, p. 84.

⁷ Cf. Evagrie Ponticul, *Epistola* 22, în volumul ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ, 79, ΕΚΛΟΣΙΣ ΤΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΗΣ ΔΙΑΚΟΝΙΑΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΕΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (prescurtat în continuare ΒΕΠΕΣ), vol. 79, Atena, 2000, p. 206; A. Guillaumont, *Un philosophe au désert...*, p. 44.

care urmează, analiza celor mai semnificative texte în care Cuviosul Evagrie vorbește despre vederea luminii dumnezeiești, urmând ca apoi, prin sinteza datelor obținute, să trasăm liniile generale ale unei teologii evagriene a vederii luminii dumnezeiești, așa cum a înrâurit ea, hotărâtor, capitolul cel mai înalt al misticii răsăritene: vederea lui Dumnezeu.

a) Lumina dumnezeiască și vederea luminii propriei minți

Chiar prima scriere propriu-zis ascetică a lui Avva Evagrie, tratatul *Către Evloghie*, dă mărturie asupra preocupărilor sale legate de experiența duhovnicească a împărtășirii din dumnezeiasca lumină. Problema îi va fi fost, desigur, cunoscută încă înainte de venirea în Egipt, pentru că în scrierile dascălului său, Sfântul Grigorie Teologul, există suficiente referiri la această formă de contemplație, pentru a putea cel puțin bănuși că Evagrie avea cunoștință de ea încă din perioada constantinopolitană. În *Prologul* tratatului amintit, adresat începătorilor care intrau în viața chinovitică, Avva Evagrie face câteva remarci surprinzătoare privitoare la prezența luminii dumnezeiești în faptele ascetice ale începătorilor, caracterizându-le printr-un adjectiv din seria termenilor teologiei luminii dumnezeiești. În sintagma λαμπρά ἀγωνίσματα, „lupte strălucitoare”⁸, recunoaștem cu ușurință, în adjectivul calificativ al luptelor ascetice monahale de începător, apartenența sa la familia de termeni „luminoși”: λαμπρότης, strălucire. În *Prologul* aceluiași tratat, Cuviosul Evagrie nu pregetă să-l îndemne pe tânărul monah Evloghie să-și hrănească „mintea cu strălucirea (τῇ λαμπτηδώνι) celor preaînalte”⁹. Precizările vin în urma unei formule pe cât de explicite, pe atât de condensate, a cărei bogăție de sensuri va fi dezvoltată în tratatele palamite. Este vorba de referirea lui Evagrie la monahii înaintați, care, „prin vederea minții (νοεῖν ὁράσει) se împărtășesc de lumina hrănitoare a celor înalte, la fel cu [puterile] netrupești care sunt învăluite de lumina cea din dumnezeiasca

⁸ Evagrie Ponticul, *Tratatul către Evloghie* (prescurtat în continuare *Evl*) II, PG 79, 1096B.

⁹ *Evl*, *Prolog*, PG 79, 1996D.

slavă”¹⁰. Observăm fără dificultate în acest text nuanțele de sens la care Evagrie a fost, cu certitudine, deosebit de atent când și-a făcut opțiunile lexicale: pentru monahi, fie ei înaintați în virtute, lumina este denumită cu substantivul αὐγή, „lumină strălucitoare *reflectată* de un alt obiect”, „zorii zilei”, în care nu vedem încă soarele, ci ne bucurăm doar de lumina revărsată înaintea arătării depline pe cer a astrului sistemului nostru solar. Pentru puterile cerești însă, termenul folosit de Evagrie este φῶς, „lumină”, care arată indiscutabil privirea nemijlocită de care îngerii se bucură către izvorul dumnezeiesc al luminii, care izvorăște „din dumnezeiasca slavă”. Înfrățirea dumnezeieștii lumini ca hrană a minții monahilor îi este dragă lui Evagrie și nu uită să amintească de ea și în *Scholia 42 la Ecclesiast 5, 17*¹¹.

Numai că ideile din acest tratat de tinerețe sunt sărăcăcioase față de cele pe care Evagrie avea să le dezvolte atunci când, în scrieri ulterioare, va relua și va nuanța subiectul prin prisma experienței sale proprii. Astfel, în cunoscutul său *Tratat practic*, Avva Evagrie vorbește de un anumit tip de vedere, pe care mintea nevoitorului o are ca prim semn al curățirii de patimi, atinsă printr-o făptuire sistematică și corectă, așa cum este ea descrisă în prima parte a *Tratatului*. „Un semn al nepătimirii este faptul că mintea a început să-și vadă lumina proprie, iar față de nălucirile din somn să rămână liniștită și senină când privește lucrurile”¹². Termenul ales de Evagrie pentru a denumi lumina văzută

¹⁰ *Evl, Prolog, PG 79, 1096B.*

¹¹ „Cunoștința lui Dumnezeu este numită mâncare și băutură a minții, și bunătate, și parte, și bogăție, și bunuri, și veselie, și frământare a lui Dumnezeu, și lumină, și viață, și dar; Duhul Sfânt pune și multe alte numiri cunoștinței, pe care nu este posibil să le enumerăm acum, din cauză că nu se pot cuprinde în canonul scholiilor”, Evagrie Ponticul, *Scholia la Ecclesiast, SC 397, Les Éditions du Cerf, Paris, 1993, p. 138.*

¹² Evagrie Ponticul, *Tratatul Practic* (prescurtat în continuare *TP*) 64, *SC 171, Les Éditions du Cerf, Paris, 1971, p. 648: Ἀπαθείας τεκμήριον, νοῦς ἀοξάμενος τὸ οἰκεῖον φέγγος ὁρᾷ, καὶ πρὸς τὰ καθ' ὕπνον φάσματα διαμένων ἡσυχος, καὶ λεῖος βλέπων τὰ πράγματα. O traducere literală, apropiată de intenția literar-teologică a autorului, ar suna așa: „Un semn al nepătimirii: mintea începând a-și vedea propria-i lumină, rămânând liniștită față de nălucirile din somn și senină privind lucrurile”.*

în acest moment al devenirii duhovnicești, φέγγος, este deosebit de semnificativ, pentru că el nu denumeste lumina care pornește dintr-o sursă generatoare, ci, în greaca elenistică, de care depinde terminologic și stilistic autorul nostru, desemnează mai ales lumina lunii, adică o lumină *reflectată* de un corp, care primește *din afara lui* lumina unei surse luminoase exterioare. Pentru că ucenicul Sfântului Grigorie Teologul ne pune în față o explicare plină de subțirimi și folosește premeditat infinitele posibilități ale vocabularului grecesc pentru a-și nuanța învățăturile, ni se impune o atenție sporită în această latură, care promite să întemeieze una din cele mai rodnice metode de analiză a acestor texte, ferecate în ermetismul unei formulări gnomice.

Referințele la lumina dumnezeiască din scrierea destinată lui Evloghie capătă, în *Tratatul practic*, o încadrare mai fermă în dinamica despătimirii¹³ și, deopotrivă, o explicație a semnificației, dimpreună cu o neprețuită nouă precizare: în acest moment al devenirii duhovnicești este vorba de vederea luminii propriiei minți, care, după cum sugerează grecescul φέγγος, începe să fie văzută de mintea însăși, sub înrăurirea luminii dumnezeiești. Cum vom vedea în analiza altor texte, această vedere are loc la vremea rugăciunii și premerge altor forme mai înalte de contemplare.

Însă, înainte de a trece mai departe, se cuvine să facem asupra acestui prim cap propriu-zis contemplativ o observație, care ține de aspectul stilistic al redactării lui Evagrie, în care se găsesc ascunse câteva din cheile înțelegerii textelor sale. Având în vedere conținutul cu totul special și noutatea învățăturii din acest cap, putem observa cu ușurință în textul grecesc că Evagrie l-a alcătuit ca o construcție exclusiv nominală, fără nici un verb la mod personal, solicitând, prin forța evocatoare a acestor *nomina* (substantive, adjective și substantive verbale), sensibilitatea sufletească a cititorului. Acest cap nu cuprinde nici conjuncții, nici construcții subordonatoare, care ar fi introdus raporturi logice și ar fi stânjenit exprimarea „dintr-odată”, ca un întreg, a învățăturii despre vederea de către minte a propriiei lumini. Evagrie reușește în acest text, așa cum este genial construit, să transmită o parte

¹³ Potrivit inspiratei formulări a ÎPS Andrei Andreicuț, *Dinamica despătimirii*, Editura Reîntregirea, Alba Iulia, 2001.

din învățatura despre contemplație prin însăși alcătuirea sa literară, silind explicările teologice discursive să se continue în planul „negrăit”, unde se înobilează și, pentru cititorul avizat, oferă o desfătare aparte. Lipsa verbelor la mod personal, adică a elementului dinamic, care marchează transformările și schimbările, creează cititorului textului original simțământul puternic al unei încremeniri înrudite cu veșnicia, iar preaplinul acestor *nomina* infuzează o tensiune lăuntrică specifică rugăciunii harice, genial contrabalansată de cuprinsul semantic al altor câtorva cuvinte-cheie: liniștit (ἡσυχος), senin (λαῖος).

b) Dincolo de propria lumină

Precizări ceva mai explicite, și prin aceasta importante, legate de etapele vederii sfintei luminii, găsim și în tratatele *Despre gânduri*, *Despre rugăciune* și *Skemmata*, care alcătuiesc o a doua trilogie evagriană, focalizată pe problemele concrete ale vieții interioare de rugăciune. Alcătuite, potrivit ultimelor cercetări¹⁴, în perioada deplinei maturități, aceste scrieri sunt întipărite deja și de pecetea unei experiențe personale, a cărei autenticitate este confirmată de părinții duhovnicești pe care Evagrie i-a avut în pustia egipteană: Sfântul Macarie Egipteanul, Sfântul Macarie Alexandrinul¹⁵.

În aceste scrieri, referințele la vederea luminii lui Dumnezeu dezvăluie o gradație a realizării unei comuniuni aparte, tainice a omului cu „Lumina lumii” – Hristos. Dovedind mult tact pedagogic și precizie terminologică, Evagrie așază tema de care ne ocupăm în contextul nou și dinamic al luptei cu gândurile, menționând-o oarecum în treacăt, ca pe un lucru tuturor cunoscut. El dezvăluie cititorului în scrierea *Despre gânduri* că unul din scopurile dracilor este ca prin mijlocirea gândurilor să întipărească mintea cu imaginile mentale (νοήματα) ale lucrurilor materiale, astfel încât mintea „să nu poată primi arătarea lui Dumnezeu (Θεοῦ τὴν φαντασίαν), dacă e adevărat că acea strălucire (λαμπρότης) se arată lângă (παρὰφάινεται) partea conducătoare [a

¹⁴ A. Guillaumont, *Un philosophe au désert...*, pp. 169-170.

¹⁵ Ieromonah Gabriel Bunge, *Părintele duhovnicesc și gnoza creștină*, tr. rom. diac. Ioan I. Ică jr., Ed. Deisis, Sibiu, 2000, pp. 19-24, 109-157.

sufletului] în timpul rugăciunii”¹⁶. Paragraful citat cuprinde trei termeni vrednici de reținut, prin care Evagrie începe să schițeze ceea ce îndrăznim să numim o teologie a vederii luminii dumnezeiești.

În primul rând, ne atrage atenția sintagma Θεοῦ τὴν φαντασίαν, care nu poate fi nici tradusă, nici înțeleasă decât contextual, în legătura ei nemijlocită cu verbul παραφαίνεται, construit pe același radical φαν-, al cărui sens tranzitiv este de „a pune în lumină, a face cunoscut”, iar intransitiv, de „a deveni vizibil, a se arăta, a apărea”¹⁷. Dacă Evagrie optează aici pentru substantivul foarte puțin obișnuit φαντασία, trebuie să punem alegerea lui tocmai pe seama înrudirii cu verbul care o determină indirect, παραφαίνεται, al cărui sens strict este de „a se arăta lângă”. Între substantivul φαντασία și verbul παραφαίνεται este cuprins și subiectul acestui verb, substantivul λαμπρότης, care indică felul în care se trăiește în timpul rugăciunii „arătarea lui Dumnezeu”: o strălucire suprapământescă, despre a cărei natură Evagrie nu dă, deocamdată, nici un fel de lămuriri, ci spune doar că se „arată lângă (παραφαίνεται) partea conducătoare [a sufletului] în timpul rugăciunii”. Surprinzător e și amănuntul că exprimarea lui Evagrie („acea strălucire”) pare să indice o realitate general cunoscută în mediul monahal egiptean. O ultimă informație semnificativă legată de paragraful analizat o aduce verbul παραφαίνεται, în a cărui construcție deslușim cu ușurință prepoziția παρά, care impune, fără nici un fel de altă nuanță, traducerea „pe lângă”. Este mai presus de orice dubiu că această arhitectură lexicală nu e rodul întâmplării, ci intenționată și cu meșteșug alcătuită de Evagrie, ca să deslușească prin ea cititorului avizat cele pe care cuvântul direct nu le poate exprima. Parafrazând cele două fragmente discutate până aici¹⁸, putem formula o primă concluzie sintetică: dacă mintea rugătorului nu este întipărită de imagini ale lucrurilor materiale, adică dacă a dobândit o anumită stare

¹⁶ Evagrie Ponticul, *Despre gânduri*, (prescurtat în continuare DG) 2, SC 438, Paris, 1988, p. 156.

¹⁷ Pierre Chantraine, *Dictionnaire étimologique de la langue grecque. Histoire des mots*, Ed. Klincksieck, Paris, 1999, pp. 1170-1172.

¹⁸ TP 64 și DG 2.

de nepătimire, prin isihie și interiorizare, ea începe să-și vadă lumina proprie, iar Dumnezeu Se arată la vremea rugăciunii lângă și în jurul părții conducătoare a sufletului, în acea strălucire cu care par familiarizați monahii egipteni contemporani cu Evagrie. Iar unul din scopul pentru care dracii se silesc să ne strecoare gânduri este chiar lipsirea noastră de prezența și, mai ales, de vederea acelei străluciri dumnezeiești.

c) Lumina creată a minții și Lumina nezidită, veșnică

Legătura dintre făptuire, descrisă amănunțit în *Tratatul practic*, și diferitele forme de vedere a luminii dumnezeiești, rămâne prezentă în mod constant, ca o necesitate căreia monahii trebuie să i se supună indiferent de înălțimea treptei duhovnicești la care au ajuns. Condiția înaintării în vederea luminii o constituie tocmai deprinderea neclintită a metodelor ascetice care țin de făptuire, deoarece ispitele aduse de diavol îndată după primele experiențe ale vederii luminii necreate urmăresc chiar „căderea din lumina care învăluie cu strălucirea ei mintea în timpul rugăciunii”¹⁹. Doar dobândirea unor deprinderi duhovnicești lăuntrice prin asceza îndelungată a luptei cu gândurile dă monahului siguranța înaintării în noul plan duhovnicesc deschis înaintea sa în calea spre îndumnezeire. Orice slăbire a ascezei și nerespectare a legilor duhovnicești care țin de făptuire duce inevitabil la „căderea din acea lumină” și la oprirea din înaintare. Evagrie nu obosește să avertizeze că una din experiențele zilnice ale luptătorului duhovnicesc este că diavolii „urzesc toată ziua viclenii împotriva noastră, ca să asuprească sărmana minte la vremea rugăciunii și să-i stingă fericita lumină”²⁰.

Experiența vederii acestei lumini dumnezeiești trece prin mai multe faze. La început, lumina aceasta este văzută oarecum exterior minții, iar termenul folosit de Evagrie, verbul περιλάμπω, indică o apariție luminoasă care învăluie mintea „cu strălucirea ei”. Această lumină, deocamdată „exterioară”, începe să se reflecte în minte ca într-

¹⁹ DG 30, SC 438, p. 258, 16-17.

²⁰ DG 30, SC 438, p. 258, 35.

o oglindă, în măsura curățirii ei de întipăririi, de gânduri, de amintiri și de patimi, situație descrisă în *TP* 64 și definită de Evagrie drept „un semn al nepătimirii”.

Detalii prețioase legate de ceea ce în *TP* 64 Evagrie numea „lumina proprie minții” găsim și în *Skemmata*, unde precizează că mintea ajunsă la nepătimire are, prin creație, culoarea safirului sau a cerului. La această formă de vedere se ajunge prin nepătimire și prin conlucrarea lui Dumnezeu, „care să-i insufle lumina înrudită” (συγγενὲς φῶς)²¹, întru a cărei strălucire omul începe să-și vadă lumina propriei minți „asemenea unui safir sau culorii cerului”. Precizarea este de două ori importantă: întâi pentru că distingem cu ajutorul ei o anume gradatie în împărtășirea, prin vedere, de Lumină, apoi, pentru că aflăm despre această lumină proprie minții că este *creată*, înăscută ei, la a cărei vedere sau autocontemplare ascetul ajunge înlăturând acoperămintele patimilor, străine firii. Tot în *Skemmata*, Evagrie mai precizează că, în urcușul duhovnicesc, monahul, pentru a atinge piscul duhovnicesc cel mai înalt, trebuie să depășească până și contemplația duhovnicească. Ne amintim din Prologul *Tratatului practic* că etapa contemplativă începută cu iubirea, „poarta cunoștinței naturale”, se împarte în două faze principale: contemplația naturală și contemplarea Sfintei Treimi, numită și *theologie* și fericire ultimă. La rândul ei, contemplația naturală este împărțită de Evagrie în contemplație naturală secundă, a lumii materiale, și contemplație naturală primă, a sfintelor puteri îngerești²². Pentru a ajunge la *theologie* e nevoie, ne spune Cuviosul Evagrie în *Skemmata*, să fie depășite chiar și contemplațiile duhovnicești, iar

²¹ Evagrie Ponticul, *Skemmata* (prescurtat în continuare *Sk*) 2, text grec în ΒΕΠΕΣ 78, Atena, 2002, pp. 86-145, trad. rom. diac. Ioan I. Ică jr., în volumul Evagrie Ponticul, *În luptă cu gândurile*, Ed. Deisis, Sibiu, 2006, pp. 351-358. Sintagma evagriană συγγενὲς φῶς va fi preluată de Sfântul Maxim Mărturisitorul cu un înțeles dezvoltat: τὰ συγγενῆ νοητά, inteligibilele înrudite, în *Capetele gnostice* II, 100 (Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπιτικῶν, vol. 2, Atena, 1966, p. 90).

²² Evagrie Ponticul, *Capetele gnostice* (prescurtat în continuare *KG*) II, 61, text grec în ΒΕΠΕΣ 78, Atena, 2002, pp. 86-145.

aceasta se întâmplă „când i se arată [minții] lumina”²³. În acest moment, mintea își atinge scopul pentru care a fost creată, anume dobândirea cunoașterii lui Dumnezeu prin unirea cu El, devenind „templul Sfintei Treimi”²⁴. Fundamental este că în această vedere supremă a luminii dumnezeiești, așa cum o descrie Evagrie acum, se păstrează diferența ontologică absolută între mintea văzătoare și Dumnezeu Care Se arată pe Sine ca lumină. Vederea ultimă este numită și „gnoză a Sfintei Treimi”, prin care „Hristos, Mântuitorul nostru, îi desăvârșește pe cei creați după chipul Ziditorului”²⁵.

c) Antropologie ascetică și contemplație a luminii Sfintei Treimi

O bună dovadă a naturii create a acestei lumini a minții, „având culoarea safirului”, o reprezintă observațiile ascetice din scrierea *Despre rugăciune*, legate de un aspect a cărui menționare împinge analiza noastră mai aproape de concretul în care se află realitatea studiată. Este vorba, fără îndoială, de ceea ce am putea numi latura dinamică și războinică a vieții duhovnicești, care pentru Evagrie, scriitor duhovnicesc extrem de realist, este o adevărată luptă dusă de minte în planul inteligibil, cu duhurile întunecate ale răutății. El însuși a cunoscut din proprie experiență viclesugurile acestora și a avut parte, pe lângă aceasta, și de experiența Bătrânilor sfinți din Egipt. De aceea apar în scrierile sale și referiri cu caracter „războinic”, privitoare la diferite situații întâlnite în cursul luptei duhovnicești. Rețin aici doar două referințe din tratatul *Despre rugăciune*, privitoare la câteva din tainicele lupte duse pentru contemplație, ambele marcate de accente antropologice semnificative pentru studiul nostru. Astfel, aflăm că lumina naturală a minții este supusă unor înrâuriri din planul nevăzut, atât din partea îngerilor, cât și a duhurilor necurate. Primii, stând de

²³ SK 23.

²⁴ SK 34.

²⁵ KG I, 77.

față, „mișcă lumina minții, ca să lucreze fără rătăcire rugăciunea”²⁶ și „luminează rațiunile celor ce se petrec”, dezvăluindu-le minții care se roagă cu adevărat. Ceilalți, adică demonii, „se ating de creier și deturnează spre o altă direcție lumina minții, după cum vor”, urmărind să ofere minții o îndeletnicire aducătoare de slavă deșartă și să-l facă pe monah „să reducă la un anumit loc cunoștința dumnezeiască și ființială, nefiind supărat de patimi trupești și necurate”²⁷. În ultimă instanță, întreaga luptă a diavolilor împotriva monahilor înaintați se duce pentru a-i face să „cadă din lumina care le învăluie mintea la vremea rugăciunii”²⁸. Împotriva acestor monahi care s-au învrednicit de vederea dumnezeieștii lumini, încă de la primele stadii ale contemplației ei, dracii „uneltesc toată ziua vicleșuguri împotriva noastră, ca să clevetească smerita minte la vremea rugăciunii și să stingă cu totul fericita ei lumină”²⁹. Pe lângă acestea, capul 43 din tratatul *Despre gânduri* amintește de un element antropologic cu totul nou, anume inima, despre care ni se spune că acum își dobândește nepătimirea. Elementele filocalice extrem de condensate din aceste câteva cuvinte vor fi explicate de Sfântul Grigorie Palama, în scrierile sale, la aproape o mie de ani după Evagrie³⁰.

Aceleași dimensiuni antropologice ale contemplației sfintei lumini, Evagrie îi mai rezervă câteva informații prețioase în *Skemmata*, culegere de concluzii foarte dense ale ideilor prezentate mai amănunțit în alte scrieri. Evagrie reia aici expresia „loc al lui Dumnezeu”, întâlnită de mai multe ori în contexte suficient de diverse pentru a da loc unor multiple interpretări. Numai buna articulare a textelor, potrivit logicii lor interne teologice și ascetice, îngăduie descifrarea acestei formulări și, totodată, delimitarea unor noi elemente esențiale pentru studiul

²⁶ Evagrie Ponticul, *Despre rugăciune, în 153 de capete* (prescurtat în continuare DR) 75. Traducerile din text sunt realizate de Ierom. Agapie Corbu după textul grec editat în Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπτικῶν, vol. 1, Atena, 1957, pp. 176-189.

²⁷ DR 74.

²⁸ DG 30, SC 438, p. 258, 16-17.

²⁹ DG 37, SC 438, p. 282, 32-34.

³⁰ De exemplu, în *Capitole despre rugăciune și curăția inimii*, c. 3 (trad. rom. diac. Ioan I. Ică jr., în volumul Grigorie Palama, *Fecioara Maria și Petru Athonitul – prototipuri ale vieții isihaste și alte scrieri duhovnicești*, Ed. Deisis, Sibiu, 2005, p. 251).

nostru. Așa cum este ea folosită, sintagma „loc al lui Dumnezeu” denumește o stare a sufletului și, deopotrivă, o anumită contemplație. Sintetic, ca stare a sufletului, Evagrie descrie în următorii termeni procesul lăuntric al vederii luminii dumnezeiești: mintea este „fără formă” (Sk 20) și „mai presus decât toate înțelesurile din lucruri, după ce s-a dezbrăcat de patimile care o unesc prin înțelesuri de lucrurile cele sensibile” (Sk 23), astfel că „loc al lui Dumnezeu este sufletul rațional” (Sk 25). Toate cele enumerate descriu acea stare a minții pe care ascetul și-o vede la vremea rugăciunii „ca o înălțime inteligibilă ce se aseamănă culorii cerului (Ieș. 24, 9-10) și peste care, la ceasul rugăciunii, survine lumina Sfintei Treimi” (Sk 4). În acest moment suprem, mintea devine „templul Sfintei Treimi” (Sk 34), monahul „văzător” atingând scopul pentru care omul a fost creat de Dumnezeu³¹.

d) Contemplație și îndumnezeire

Acest „loc al lui Dumnezeu” însă „este întipărit în minte prin venirea sfintei lumini”³², arătând prin aceasta că înaintarea duhovnicească are un caracter ontologic, de rezidire a omului de către Hristos Însuși: Lumina dumnezeiască necreată, venind, îndepărtează din minte orice obstacol care împiedică unirea cu Dumnezeu și modelează în lăuntrul nostru „locul cel sfânt”, unde, înainte de desăvârșirea despătimirii, a stat „urâciunea pustiirii” (cf. Mt. 24, 14). Gradația împărtășirii de vederea luminii este redată foarte bine în capitolul 15 al aceluiași tratat, unde se arată că monahul ajuns la o anumită stare de virtute devine greu de mișcat de răutate și se înnoiește prin mulțimea contemplațiilor primite și este înălțat la vremea rugăciunii, încât vede „tot mai luminoasă lumina Mântuitorului”³³. Meticulozitatea lui Evagrie pentru alegerea cuvântului potrivit ne atrage și aici atenția, întrucât verbul prin care desemnează aici vederea luminii lui Hristos este ἐποπτεύω, termen tehnic în vocabularul mistic, unde

³¹ Citatele din *Skemmata* după traducerea diac. Ioan. I. Ică jr. din volumul Evagrie Ponticul, *În luptă cu ...*, pp. 351-355.

³² DG 40, SC 438, p. 290, 4.

³³ DG 15, SC 438, p. 204, 15.

desemna trecerea prin *catharsis*, de la misterele mici, *cathartice*, la cele mari sau contemplative³⁴. Trebuie să admitem că această învățătură a lui Evagrie despre vederea luminii ca mărturie constantă a autenticității înaintării în rugăciune a constituit unul din punctele principale ale povățuirii sale, câtă vreme le regăsim notate de ucenicii săi într-un cap aparte: „Mintea, înaintând (...) în rugăciune, își va vedea propria lumină mai strălucitoare și mai luminoasă (φαιδρότερον)”³⁵.

e) Hristos, vedere și Biserică

Pentru a nu rămâne cu impresia că mistica evagriană este insuficient tincturată hristologic, așa cum greșit se susține într-o anumită parte a literaturii de specialitate³⁶, trebuie să amintim în încheiere și două referiri de cel mai înalt interes pentru studiul nostru, făcute de Avva Evagrie în *Scholiile* sale la *Psalmi*. Tâlcuind Psalmul 4, 7, Evagrie precizează, sub formă de tâlcuire biblică, cele scrise lui Evloghie în *Prologul* tratatului amintit: „Îngerii văd pururea fața lui Dumnezeu (Mt. 18, 10), în timp ce oamenii văd lumina feței Lui”³⁷. La aceste observații trebuie adăugate cele din *Scholia la Psalmul* 79, 8, unde, referindu-se la textul „Doamne al puterilor, (...) arată-Ți fața Ta, și ne vom mântui”, Evagrie Îl numește pe Hristos „față a lui Dumnezeu, fiindcă El este chip (εἰκὼν) al Dumnezeului nevăzut (Col. 1, 15)”. Așadar, Hristos este revelația iconică a lui Dumnezeu cel de neajuns și incognoscibil în Ființa Sa, și de aceea acuzele de panteism care i se

³⁴ Cf. Clement Alexandrinul, *Stromate* V, 70, 7-71, 2, trad. rom. Pr. D. Fecioru, *PSB* 5, București, 1982. Cf. Victor Magnien, *Les Mystères d'Éleusis*, Ed. Payot, Paris, 1938, pp. 225-237, Λάμπρος Σ. Βρεττός, *Λεξικό Τελετών, Εορτών και Αγώνων των αρχαίων Ελλήνων, Εκδόσεις Κονιδάρι*, Atena, 2008, pp. 289-290. Lexiconul lui Suidas notează că inițialul (μύστης) diferă de văzător (επόπτης), primul numindu-se așa la începutul primirii misterelor, iar după un an, trecând în ceata epopticilor (Cf. *Λεξικό Σουΐδα, Εκδόσεις Θόραθεν*, Atena, 2002, p. 456).

³⁵ Evagrie Ponticul, *Capetele ucenicilor lui Evagrie* (prescurtat în continuare *UE*) 78, *SC* 514, Paris, 2007, p. 174.

³⁶ Cf. Julia Konstantinovski, *Evagrius Ponticus. The Making of a Gnostic*, Ashgate, 2008, care, în ciuda evidențelor unor texte evagriene fără echivoc, spune că „lumina rugăciunii mistice nu e lumina lui Hristos”, p. 109, și trimiterile la alte studii secundare cărora autoarea le este îndatorată.

³⁷ Evagrie Ponticul, *Scholia la Psalmi*, ΒΕΠΕΣ 80, Atena, 2001, p. 19.

aduceau până nu demult lui Evagrie trebuie privite ca rezultatul unei cunoașteri și înțelegeri insuficiente a textelor marelui Părinte al pustiei, și o deformare regretabilă a teologiei lui³⁸.

După cele înfățișate până aici, se poate pune întrebarea: care este beneficiul obștii Bisericii de pe urma contemplațiilor de care monahul se bucură în singurătatea sa? Sau, altfel spus, dacă există o relație între ceea ce el primește de la Dumnezeu, prin contemplație, și viața Bisericii. Fără a intra în analiza numeroaselor texte de natură ecleziologică prezente peste tot în opera evagriană³⁹, ne rezumăm, în încheierea acestui studiu, la câteva precizări legate de persoana celui care s-a învrednicit de contemplație. Un astfel de văzător de Dumnezeu este, de fapt, gnosticul care s-a învrednicit de cunoaștere, adică de gnoză, prin vederea sfintei lumini, câtă vreme Lumina Însăși este gnoza cea adevărată, iar Dumnezeu gnoza ființială⁴⁰. Ajunși în acest punct, trebuie să facem precizarea că, pentru Evagrie, ca și pentru toată literatura ortodoxă de până la el, „gnosticul” este cel care-L cunoaște pe Dumnezeu din propria sa experiență duhovnicească, spre deosebire de ereticii care și-au împrumutat acest nume încă de pe vremea Sfântului Pavel, făcând aceasta prin uzurparea numelui adevăratei gnoze (cf. 1 Tim. 6, 20). Acestor adevărați gnostici, Evagrie la adresează al doilea volum din prima sa trilogie, *Gnosticul*, unde se referă de două ori la cei ajunși „gnostici”, adică intrați prin contemplația naturală într-o intimitate cu Dumnezeu, prin mijlocirea contemplării rațiunilor Sale dumnezeiești din creație, etapă urmată apoi de „theologie”, sau de „fericirea ultimă”, care constă în „cunoștința nemijlocită a Sfintei Treimi”⁴¹. Monahul înaintat duhovnicește este numit „lumină pentru cei

³⁸ O analiză extinsă a textelor amintite și a temei la Augustine Casiday, *Reconstructing the theology of Evagrius Ponticus*, cap. 7 «Christ, the face of God and the face of man», Cambridge University Press, New York, 2013, pp. 167-204.

³⁹ Pentru a nu încălca prea mult textul, amintim aici, în treacăt, două din textele în care Evagrie vorbește explicit de latura sacramentală a vieții duhovnicești: TP 100: „Se cuvine să-i iubești pe preoții care ne curăță prin Sfintele Taine și se roagă pentru noi”; și *Scholia la Psalmul* 123, 4-6: „Hristos ne hrănește cu Trupul Său și ne adapă cu Sângele Său”.

⁴⁰ KG I, 89, II, 47; UE 2, SC 514, p. 104.

⁴¹ TP 1-3.

curați”⁴², la fel cum Sfântul Atanasie cel Mare este numit „luminătorul egiptenilor”⁴³. Reținem deci că, în măsura înaintării duhovnicești, mintea monahului se umple de lumina lui Dumnezeu și, apoi, o răspândește în jur prin învățătura duhovnicească și prin viețuirea-i pilduitoare. Înaintea lui Evagrie, Clement Alexandrinul afirma deja că „gnosticul vrea să fie în întregime lumină”⁴⁴.

f) *Pe culmi*

Pe măsură ce urcușul se apropie de pisc, Evagrie schimbă cromatica registrului lexical, introducând termeni nupțiali împrumutați din *Cântarea Cântărilor*, monahul contemplând acum, „la vremea rugăciunii, fericita lumină a Sfintei Treimi, căci prin privire mireasa l-a străpuns la inimă pe mire, ca în *Cântarea Cântărilor*”⁴⁵. În Capitolul 43 din încheierea tratatului *Despre gânduri*, Evagrie a ales un singur cuvânt, pentru a exprima prin el esența contemplației supreme, când mintea, umplându-se de lumină dumnezeiască, o răspândește pe aceasta, „în chipul stelei”. Este vorba de adjectivul ἀστροειδής, prin care Evagrie caracterizează aici mintea văzătoare, la rugăciune, a supremei contemplații a luminii, termen căutat cu grijă pentru a desemna calitatea dobândită de minte de a răspândi ea însăși dumnezeiasca lumină cu care s-a unit. Toate aceste observații de factură ontologică ne arată că nu ne putem opri la înțelegerea urcușului duhovnicesc în termeni psihologici sau intelectuali, de meditație discursivă, și a gândurilor ca simple raționamente încărcate, mai mult sau mai puțin, de energii sufletești și generatoare de stări psihologice, și cu atât mai puțin, la identificarea vederii de către minte a propriei lumini cu cea mai înaltă formă a contemplației, și confundarea ei cu „lumina Sfintei Treimi”⁴⁶.

⁴² Evagrie Ponticul, *Gnosticul* (prescurtat în continuare Gn) 3, SC 356, Paris, 1989.

⁴³ Gn 46.

⁴⁴ Clement Alexandrinul, *Stromate* VII, XII, 79, 5, trad. cit., p. 526.

⁴⁵ DG 42, SC 438, p. 296, 6-8.

⁴⁶ Textele cercetătorilor apuseni pe tema evagriană a vederii luminii confundă, de obicei, lumina naturală a minții, văzută la rugăciune, prin lucrarea harului, de mintea nepătimașă, și lumina necreată, dumnezeiască, a Sfintei Treimi. Așa, de exemplu, A. Guillaumont: „Această lumină, Evagrie o numește când *lumină a minții* (sau chiar stare a minții curățite), când *lumină a Sfintei Treimi*” (*Dictionnaire de Spiritualité* 4, 1739);

În cele de mai sus am încercat o analiză a celor mai semnificative locuri din opera evagriană, în care marele autor filocalic aduce lămuriri despre unul din capitolele cele mai importante ale spiritualității răsăritene, fără pretenția epuizării subiectului, nici a atingerii tuturor aspectelor lui. În încheiere, am să urmăresc o formulare a rezultatelor cercetărilor de mai sus, într-un mod cât mai sintetic.

După etape succesive și pregătitoare, parcurse sub povățuirea nemijlocită a sfintei Lumini, nevoitorul ajunge la o stare de supremă libertate și receptivitate pentru acest Dumnezeu⁴⁷, Care „prin fire este lumină”⁴⁸: deschiderea lui e deplină, patimile înlăturate, mintea fără gânduri, fără imagini, fără formă, voința urmând celui mai mic semn al Domnului, iuțimea pătrunsă în întregime de rațiune și de blândă iubire, pofta îndreptată, toată, spre Dumnezeu, într-o tensiune a urcușului și a așteptării antrenând ființa-i întreagă, și trup, și suflet. La început, Lumina îi învâluie din afară partea conducătoare, mintea, întărindu-l în lupta cu ispitele și atrăgându-l spre cele de Sus, îi dă puțința să-și vadă frumusețea proprie originară și întipărește treptat în ea „locul lui

I. Hausserr: „Vederea lui Dumnezeu de către mintea desăvârșită se confundă cu vederea pe care mintea o are asupra ei însăși” (*Les leçons d'un contemplatif*, Ed. Beauchesne, Paris, 1960, p. 146); sau J. Lemaitre, R. Roques, M. Viller, în amplul articol *Contemplation* din *Dictionnaire de Spiritualité* 2, 1782-1785. Confuzia, făcută și în mult citatul studiu al lui A. Guillaumont, „La vision de l'intellect par lui-meme dans la mystique évagrienne” (în *Études sur la spiritualité de l'Orient Chrétien*, Abbaye de Bellefontaine, 1996, pp. 143-150), reflectă neînțelegerea, în teologia catolică oficială, a caracterului necreat și îndumnezeitor al harului, a vederii lui Dumnezeu în energiile Sale veșnice și a distincțiilor din teologia Sfântului Grigorie Palama. Totuși, în ultima sa lucrare, Guillaumont încearcă, silit de texte, să depășească această poziție, afirmând prima oară tranșant și fără echivoc că „această lumină dumnezeiască este Dumnezeu Însuși, (...) dar nu esența Sa”. (*Un philosophe au désert...*, pp. 304-305). La fel, William Harmless, S.J., și Raymond R. Fitzgerald, S.J., în studiul lor «The Sapphire light of the mind: The *Skemmata* of Evagrius Ponticus», *Theological Studies* 62, 2001, pp. 498-529. au surprins bine distincția dintre cele două lumini, fără a preciza însă îndeajuns diferența ontologică dintre ele (*cf.* concluziile de la p. 518).

⁴⁷ KG I, 49; II, 32; VI, 73.

⁴⁸ KG I, 35

Dumnezeu”, printr-un proces de succesive contemplații restauratoare a vechii frumuseți împărtășite de Hristos, Care i-a curățat sufletul prin contemplații făptuitoare și i l-a condus către contemplația naturală⁴⁹ prin poarta iubirii. Apoi, la vremea rugăciunii, „deodată”, peste nevoitorul ajuns în această stare strălucește „lumina înrudită a Sfintei Treimi”, Care Își face din mintea lui adevăratul templu. De-acum mintea nu în afara sa vede Lumina, ci, plină de Lumină, de Dumnezeu, de Treime, răspândește Lumina ea însăși, „în chipul stelei”, nevoitorul fiind acum un dumnezeu după har, un gnostic, adevărat dascăl al Bisericii, iar învățăturile lui, împărtășite credincioșilor – Lumină dumnezeiască prinsă în cuvânt teologic.

⁴⁹ Cf. Evagrie Ponticul, *Scholia la Ecclesiast* 1, 1, SC 397, Paris, 1993, p. 58.